

Centralizált hatalmi beszédmód

Szemponatok a szocialista médiaszerkezetek pragmatikai szintjeinek elemzéséhez

Jelen tanulmány – egy több éve folyó elemzéssorozat részeként – arra tesz kísérletet, hogy elemezze a 80-as évek Romániája nyilvános beszédmódjának pragmatikai jegyeit¹. Ez a megközelítés nem politikai szótártat vagy szimbólumtárat eredményez, hanem igyekszik számbavenni a pragmatikai jellegű eljárásokat részben a beszédmód intézményes szervezésének oldalán, részben pedig a nyilvános beszédmódot interpretálók oldalán, s kísérletet tesz arra is, hogy értelmezze a két irányból folyó pragmatikai gyakorlat közös eredőjét, a társadalmilag érvényessé vált hatalmi beszédmódot. E tanulmány megállapításai főként a tömegkommunikációs eszközök (a továbbiakban: médiák) beszédmódjaira tér ki, részben pedig a nyilvános események beszédmódjára.

A vizsgálat céljára kiválasztott korszak és földrajzi régió (a 80-as évek Romániájának hatalmi beszédmódjai a médiákban és a mindennapi életben) nyilván nem tekinthető valamiféle átlag-terepnek. De az antropológiai vizsgálatnak korántsem a mintaszerű átlag fölmutatása a célja. Tanulmányunk részben antropológiai terepmunkára alapozódik (hatalmi beszéd interpretálására irányuló mindennapi élethelyze-

¹ *A tanulmány első változata 1992-ben készült a MTA Politikai Tudományok Intézetének Politikai tudásszociológia programja keretében. Programvezető Szabó Márton. Megjelent az Antropológiai Műhely 1992. 2. számában. Jelen kötet számára a tanulmányt jelentősen átdolgoztam.*

tek vizsgálata), részben pedig a médiaanyagok pragmatikai jegyeinek elemzésére alapozódik.

Vizsgálódásunk mögött a következő előfeltevés állt: a nyilvános beszéd módok eszköztárának, anyagi forrásainak és pragmatikai jegyeinek centralizálódása és ritualizálódása olyan gyakorlat, amely – részben 1989 előtti sikerei, részben mai továbbélése révén – e régió társadalmainak eddig nem, vagy csak elnagyoltan körvonalazott tulajdonságait tárja fel.

A tanulmány első részében a vizsgált helyzet kontextusát mutatjuk be, és néhány módszertani megjegyzést teszünk. A második rész – két alfejezetre bontva – az empirikus elemzések eredményeit foglalja össze. A tanulmány harmadik része a hatalmi beszéd mód és a mindennapi élet viszonyára vonatkozó interpretációkat tartalmazza. A tanulmányt néhány következtetés megfogalmazása zárja.

Megjegyzések a terepről és a módszerről

Amennyiben az a kérdés foglalkoztat bennünket, hogy a 80-as évek Romániájában milyen volt a hatalmat megtestesítő médiák és a mindennapi élet viszonya, akkor a médiaszerkezet vagy a befogadás adatszerű leírása nem árul el érdemleges dolgokat e viszony természetéről. Egyfelől állnak a központból (gyakorlatilag egyetlen központból) irányított és folyamatosan ellenőrzött médiák, másfelől a befogadók tábora, amelynek tagjai az untilig ismert propagandaanyag ellenére mégis mindennap kézbe vették az újságot, bekapcsolták a tévét és a rádiót, megjelentek a nyilvános rendezvényeken. A felületi leírás, a kívülről való szemlélés esetenként egy terrorisztikus hatalmi gépezetet és egy annak engedelmeskedő tehetetlen tömeget sejtet vagy vél felfedezni mindebben. Az árnyaltabb megközelítés felfedi azt is, hogy a tömeg csak látszólag teljesen kiszolgáltatott, hiszen képes valamelyest távolságot tartani az őt befolyásolni akaró gépezettől. De még az ilyen árnyaltabb megközelítés sem lát meg sokat abból a kölcsönös és **több szinten rögzített, egyfajta rejtett társadalmi szerződés**ként **rögzült egymásra utaltságból**, amely a médiák és a befogadói közeg, a mindennapi élet között kialakult.

A jelzett időszak médiaszerkezetéről a következőket kell figyelembe vennünk. Hatókörét, anyagi alapjait és ellenőrzési rendszerét illetően egyaránt hierarchikus felépítésű volt. Az országos hatósugarú médiákért (rádió, tévé, országos napi-és hetilapok) a Román Kommunista Párt Központi Bizottságához (RKP KB) tartozó propagandaosztály felelt, a kérdésekről is itt döntöttek, itt értékelték, és innen adták ki a módosító jellegű utasításokat. A megyei érdekeltségű médiákért a megyei párttitkár felelt. A teljeskörű és minden részletre kiterjedő anyagi, személyi és szerkesztési centralizáció – mint később látni fogjuk – nem önmagában érdekes, sokkal nagyobb figyelmet érdemelnek azok a teljesen ki nem használt lehetőségek, amelyek ebből a centralizációból fakadtak. Ugyanez a teljeskörű, a tervezésre, az irányításra és az ellenőrzésre egyaránt kiterjedő centralizáció jellemezte a nyilvános rendezvényeket is.

Vizsgálatunk tárgyát egyfelől az képezte, hogy ez a centralizált rendszer milyen módon találkozott a mindennapok világával. Az igen alaposan megszervezett médiaterjesztés lehetővé tette, hogy a tömegkommunikációs közlemények a mindennapi élet működésének több csomópontján is megjelenhessenek, s ilymódon egy **állandóan jelenlévő potenciális találkozási felület** keletkezzen. Egészen a nyolcvanas évekig általános gyakorlat maradt az újságok kötelező intézményes, és (funkciókhoz kötődő) személyes megrendelése, a munkahelyeken és iskolákban közös tévézési alkalmak szervezése stb.

A társadalomkutatónak azokat a helyzeteket kellett megfigyelnie, amelyekben a médiaszerkezet kikényszerítette az érintkezést (ilyen volt kevesebb), vagy amelyekben a mindennapi élet oldaláról jelentkezett az érintkezési szándék, s ezek nyomán a médiaszerkezet és a mindennapi élet között találkozási esemény jött létre. Szemben azzal az eléggé általános képpel, amely a médiaszerkezeteknek a mindennapi életre való teljes rátelepedését hangsúlyozta, terepmunkánk során azt találtuk, hogy sokkal inkább a **mindennapi élet felől jelentkeztek az érintkezési szándékok**, és a gyakorlatilag mindig, mindenhol jelenlévő tömegkommunikációs szerkezet csupán felkínálta magát érintkezési felületek kialakítása számára. Fontosnak ezért nem annyira a tömegkommunikációs anyagokban látszólag meglévő és látszólag erőszakos

befolyásolási szándék tűnt, hanem sokkal inkább a mindennapi élet felől jövő kapcsolatteremtési szándékok és igyekezetek, valamint az ezek nyomán kialakult befogadási/értelmezési helyzetek. Mindezzel szemben nyilván lehet azzal érvelni, hogy csak azt lehet befogadni, ami van, s ezért a médiák eleve adott befolyásoló szerepét nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ezzel szemben teret kell adni annak a tapasztalati ténynek is, hogy a mindennapi élet oldaláról igen sok kapcsolatkialakítási szándék jelentkezett, holott ezek nagyrésze alól minden különösebb megerőltetés nélkül ki lehetett volna bújni, vagy jelenlétüket egyszerűen el lehetett volna hanyagolni. Mégis azt lehetett tapasztalni, hogy a mindennapi életnek **érdeke** volt a médiákkal való kapcsolattartás, s ez az érdek (amely látszólag a mindennapi tevékenységek rendszeréhez egyáltalán nem is kötődik) nem csupán találkozási felületeket generált, hanem a létrejött találkozási események nagy részét ritualizálta is.

A vizsgálódás jelentős részét a fentiek értelmében ezért az ún. befogadási helyzetek megfigyelése és elemzése jelentette, beleértve ebbe nem csupán a tévézési, rádióhallgatási, újságolvasási eseményeket, hanem az ilyen események – kisebb-nagyobb csoportban történő – előzetes és utólagos átbeszélési eseményeit is. Ez a megközelítési mód lehetőséget adott arra, hogy nyomonkövethessük a médiaszerkezetekhez való közeledési események kiépülését és működését. Ez az elemzési stratégia egyben hatalmi szerkezetek által létrehozott és működtetett nyilvános rendezvények vizsgálatát is magába foglalta (találkozók, gyűlések stb).

A vizsgálódás másik oldalát a hatalmi helyzetből szerveződő mediaszerkezetek és nyilvánosság szerkezetek működési módja jelentette: milyen eljárások nyomán állt össze egy-egy újságoldal, rádió- vagy tévéműsor, nyilvános szereplés, milyen pragmatikai szabályok működtek a mindennapi élet előtt való megjelenés eseményeiben. Vizsgálódásunk ezen a szinten csupán pragmatikai dimenzióra terjed ki: keresi azokat a pragmatikus megoldásokat, amelyek révén a hatalmi struktúra a médiák képében nap mint nap testet öltött. Ebből a nézőpontból tehát nem üzenetnek tekintjük a sok-sok cikket, műsort, viselkedésmintát, és nem foglalkozunk a mögötte húzódó, vélt vagy valós befolyásolási

szándékkal sem. Egyszerűen csak arra törekszünk, hogy a képi vagy verbális eszközökkel megépített és fenntartott médiafalat a mindennapi élet működése szemszögéből az életvilág egy olyan részletének tekintsük, amely – az életvilág többi részletéhez hasonlóan – a rá irányuló interpretációk függvényében kapja meg mindennapi értelmét és funkcióját.

Úgy véljük, hogy a vázolt kettős megközelítés (egyfelől a befogadói oldal eseményépítő gyakorlatának vizsgálata, másfelől a médiák pragmatikai fogásainak elemzése) hozzásegít ahhoz, hogy a „fent” és a „lent” viszonyáról az eddiginél valamivel árnyaltabb képet kapjunk. Ez a kétirányú megközelítés nyilván mindkét típusú vizsgálódásból több antropológiai esettanulmány elkészítését előfeltételezi. Ezen elemzések nagy részét olyan média- és rendezvényelemzések jelentik, amelyek 1989 előtt nem jelenhettek meg (Biró 1986, 1987/a, 1987/b). Kivételt képeznek az ún. folklorizmus-tanulmányok, amelyek hosszas huzavona után 1987-ben napvilágot láthattak (Biró et al. 1987). Jelen tanulmány megpróbálja összefoglalni az eddig bejárt utat, összegezi az elkészített esettanulmányok eredményeit, és néhány interpretációra tesz kísérletet.

Amit az elemzések mondanak

A következő oldalon röviden összefoglalom az empirikus megfigyelések és esettanulmányok legfontosabb észrevételeit, következtetéseit. A kapott vázlat még korántsem adja a teljes képet, de úgy vélem, hogy jelen formájában is kínál fogódzókat ahhoz, hogy a médiák és a mindennapi élet viszonyának interpretációjához alapot szolgáltasson. A két „partner” működését először külön-külön tárgyalom.

1. A befogadói oldal működése

a.

Ha a befogadói oldal működésének kvantifikálható elemeit vesszük számba, akkor azt kell mondanunk, hogy a médiák a vizsgált időszakban csak korlátozott mértékben léphettek be a mindennapi életbe. A

rádióműsorokból rendszerint csak a szórakoztató műsorokat hallgatták és a híreket, a tévé naponta alig pár órás műsort sugározott. Az egyes családok általában csak egy központi és egy megyei lapot járattak. A médiával való találkozás sem időtartamában, sem pedig a figyelemre méltatott anyagok mennyiségét illetően nem tekinthető számottevőnek. Amennyiben a médiafogyasztás mennyiségi paramétereit vesszük alapul, akár azt is mondhatnánk, hogy Romániában ebben az időszakban tulajdonképpen nem is működött a tömegkommunikációs rendszer, s csak formálisan léteztek médiák.

Figyelmet érdemel viszont ez az időtartamában kicsi, egy-két területre korlátozódó és mennyiségében látszólag jelentéktelennek tűnő fogyasztási gyakorlat is. Az emberek ugyanis ragaszkodtak ahhoz, hogy a médiákkal való kapcsolatnak ez a minimális szintje minden körülmények között megmaradjon, sőt arra is törekedtek, hogy ez a **kapcsolat legyen maximálisan megbiztosítva**. Az egy-két újságról nem volt szándékukban lemondani, a nézhető műsort alig-alig közvetítő tévét nem adták el, nem jelentették ki. Akkor is ragaszkodtak a médiákhoz ezen a minimális szinten, amikor azok gyakorlatilag már csak pártideológiát közvetítettek. A befogadók a körjük épített mediafalból **csak egy kis részt választottak ki**, csak arra figyeltek, de ez a figyelem nagyon intenzív volt, s ugyanakkor nagyon vigyáztak arra, hogy a kiválasztott kis résszel a **folyamatos kapcsolat** megmaradjon. Ez a ragaszkodás a kutatót arra figyelmezteti, hogy a mennyiségileg jelentéktelennek mutató fogyasztási gyakorlatot alaposabban is szemügyre vegye.

b.

A vizsgált helyzetekben a tömegkommunikációs anyagok egyéni percepciója a befogadási folyamatnak csak az egyik, és mérhetően a kisebb része. Térben, időben, intenzitásban sokkal jelentékenyebb volt az egyéni percepciónak az **utólagos, közös átbeszélési gyakorlata**, amelynek során létrejöttek a média éppen soros üzenetéhez kapcsolt jelentések. Az utólagos átbeszélések jellege és volumene alapján joggal beszélhetünk egyéni befogadás helyett **közös olvasatról**. A családi, munkahelyi, alkalmi átbeszélési események tipológiáját külön is el kell

majd készíteni, de tény az, hogy a médiák által tált témák körül bizalmas beszédesemények sokasága jött létre. Ezeket a beszédeseményeket maga a frissen olvasott, látott, hallott médiaanyag is generálhatja („Hallottad-e?”, „Láttad-e?” típusú kijelentésekkel induló beszédhelyzetek), de a tömegkommunikációs anyagra irányuló reflexió egy már folyó beszédeseményben is helyet kaphatott („Erről azt írta az újság, hogy..”). Ezek a bizalmas beszédesemények – magas fokú rutinizálódási képességüknek és kidolgozott utalásrendszerüknek köszönhetően – a „lenti” kisközösségi egyetértődési hálózatok legfontosabb fenntartóivá váltak. Ilyen bizalmas beszédesemények nem bizalmas viszonyban lévő felek között is kialakultak, ilyenkor rövid, gyors lefutású párbeszédben játszották el a beszédhelyzet résztvevői az éppen soros egyetértődési játékot. Bizalmas viszony esetén pedig maga a beszédesemény intimmé is transzformálódhatott, ami egyfelől további rutinizálódási jelentett a beszédeseményben résztvevők későbbi kapcsolatai számára, s a helyzet szociális fontosságát, értékét kiemelő, ilyenkor nyílt politikai állásfoglalások is elhangzottak.

Bár viszonylag kis mennyiségű médiaanyag jutott be a mindennapok világába, a kiválasztott kis résszel kialakított kapcsolat „sűrűségét” jelzi az is, hogy a médiák beszédtemát képeztek aktuális médiaanyagok hiányában is. Kialakult egy olyan beszélési gyakorlat, amely a médiáknak az ebben az életvilágban való permanens jelenlétére reflektált. Az újság, a tévé, a rádió létére jelenlétére, hiányára, működési módjára, várható szereplésére vonatkozó megjegyzések jellege és gyakorisága arra utal, hogy fontosnak tűnt a befogadók számára a médiák folytonos jelenlétének, elérhető közelségének visszaigazolása, ennek az elérhetőségnek az afirmációja. A médiák létezését és elérhetőségét igazoló gesztusok azért is fontosnak tűnnek, mert maguk a médiák nyilván a „fenti”, az idegen világ tartozékai voltak, s mint ilyenek, nem a mindennapi élet szabályainak engedelmeskedtek, elvben bármikor eltűnhettek vagy újra megjelenhettek, alakot változtathattak az őket éltető „fenti” világ igényei szerint. A jelenlétük igazolására, stabilitására utaló megjegyzések, beszédesemények véleményem szerint a nagy médiafalból kiválasztott kis rész rendezettségébe, állandóságába vetett hitet termelték. Azt a meggyőződést próbálták életben tartani,

hogy a választott médiák mindig biztosan ott vannak a saját életvilág peremén, a megszokott időpontban a megszokott módon igénybe lehet venni őket, használat után ismét nem létezőnek lehet tekinteni őket, s ez a rendezett helyzet várhatóan nem fog változni.

Ez a ragaszkodási gesztusokat hordozó beszélési gyakorlat már jelzi azt az ambivalens szerepet, amelyet a mindennapi élet az ebbe a világba bejutó médiáknak szánt. Nem tekintették őket soha a saját világ teljesértékű részének, de teljesen idegennek, távolinak sem. Valahol a saját életvilág peremén nyertek elhelyezést, mint önkényesen lehívható és visszahelyezhető entitások. Fizikailag bent vannak, de a mentális síkot vagy a mindennapok folyását tekintve kívül levőnek számítanak. Ha képszerűen akarjuk leírni a médiákhoz való viszonyulást, akkor azt mondhatjuk, hogy úgy kezelték őket, mint a megszokott életvilágban rendszeresen jelentkező idegent: időről-időre kell vele foglalkozni, de mivel nem a saját életvilág része, vele kapcsolatban nem alakulnak ki a helyiek oldalán lényeges interpretációs különbségek, nem hív elő egymástól lényegesen eltérő vagy egymást kizáró érdekeket, s minden további közeledési, beépülési kísérlete bizonyosan sikertelen lesz a rá irányuló közös értelmezési rács működtetése miatt.

c.

A médiáknak tulajdonított ambivalens szerepet két egymást kiegészítő eljárás révén sikerült kialakítani. Nézzük először az egyiket, amelyet jellege folytán joggal nevezhetünk **szinekdochés gesztusnak**. Bár a befogadók a számukra felkínált médiafalnak csak egy kis részére figyelnek, és az azon elhelyezett közleményekből is csak keveset olvasnak-hallgatnak-néznek, az egymás közti beszédben mégis mindig azt mondják, hogy „a” tévét nézik, „a” rádió mondta, „az” újság írta” ezt meg ezt. Bár jól tudják, hogy vannak még más újságok, más tévé- és rádióműsorok, más adók, mégis következetesen a média egészéhez rendelik egyik vagy másik közleményt. Az általánossal való helyettesítésnek ez a formája (Szende 1987) nem csupán a „közlési eseménytér határozatlanságát” csökkenti igen jelentős mértékben (t.i. mellékessé válik, hogy más újság írta-e ezt vagy sem, s egyáltalán az is, hogy mit írt más újság), hanem a rész és az egész egymástól való távolsága okán, s a

szinekdochés gesztus igazolása érdekében egész sor perszifikációs eljárást is indukál. Ezekre a következő pontban részletesen is kitérek, ezúttal csupán a szinekdochés gesztus jellegére hívnám fel a figyelmet. Az általánosítással való helyettesítés révén az egy újság, egy lapszám, néha az egy cikk is „a” média képében jelenik meg. Ez a rendkívül magas szintre emelés egyértelműen azt a jelentést hordozza, hogy a **médiafal szóbanforgó kis része** nem a hatalom üzenete, hanem **maga a hatalom megjelenési módja**. A mindennapi életvilágba fizikailag beleszerült média-elem (cikk, lapszám, műsor vagy ennek egy kis szelete) a rá irányuló interpretáció nyomán szimbolikusan azonnal eltávolodik, kinyilatkoztatásszerű transzcendens elemmé válik. A nagy távolságot áthidaló szinekdochés kapcsolat nyomán azonnal megszűnik a befogadás pillanatában formailag fönnálló személyes viszony, s a transzcendenssé vált elem immár mindenkire irányul.

d.

A szimbolikusan távolivá tett elemhez egész sor olyan attribútum kapcsolódik, amely az elem egy-egy részletét vagy akár egészét is konkrét személyi vonásokkal ruházza fel. Köztük alig akad olyan attribútum, amely megkérdőjelezi a szóbanforgó elem transzcendens voltát, s ha sor is kerül ilyen megkérdőjelezésre, az csak rövid ideig tart. Általában pozitív előjelű, a mindennapi interpretációkat segítő attribútumok kapcsolódnak hozzá. Így például a kapcsolt igék (megjön, írja, mondja, igazolja, megérkezett, hirdeti, tagadja stb.) nagy száma és az igék használatának illokúciós jegyei már önmagukban is képesek arra, hogy személyiséggé változtassák a médiát. Az alannyá válásnak ezt a folyamatát jelzi az is, hogy a befogadók a médiák anyagait, az anyagok szerzőit vagy bementőit nem önmagukban ítélik meg, nem is önálló entitásként kezelik, hanem a **médiák birtokaként**. A befogadók műsorokat néznek, újságcikkeket olvasnak, de az átbeszélés során ezeket is a média egészéhez kapcsolják. Ugyanígy az egyes elemekhez kapcsolt minősítéseket is az átbeszélés során átviszik a média egészére. Maga a **média így egyfajta „teremtett lényé” válik**, amely aztán öntörvényűen viselkedik, s megfelelő felületeket termel a befogadók számára ahhoz, hogy mindennapi interpretációikat gyakorolhassák.

e.

Az a-d. pontokban bemutatott folyamatot egészében véve joggal nevezhetjük antropomorfizálási folyamatnak. A befogadók a médiafal saját életvilágukba bejutó részét **szelekciónak vetik alá, az utólagos közös átbeszélés során szimbolikusan eltávolítják, transzcendens szerepbe helyezik és perszónifikálják.** E folyamat végeredménye egy olyan „teremtett lény”, amely a mindennapi beszédhelyzetekben konstituálódik a médiafal rendelkezésre álló anyagai alapján, és amely létrejötte után folyamatosan használható felületet jelent a mindennapi interpretációk számára. Nem véletlen tehát az, hogy a médiafalból megragadott kis részt a mindennapok világa nem kívánja elengedni, sőt kicserélni sem, hiszen a médiafal eme része variálja nap mint nap a „teremtett lény” megjelenési módozatait, újabb és újabb fogódzókat kínálva a saját életvilág peremén elhelyezkedő, a hatalmat itt és most éppen megtestesítő entitás mindennapi interpretálására.

Nem véletlen ezért az sem, hogy a befogadók oldalán sosem okoz igazán komoly problémát, hogy a média egyik-másik közleménye igaz-e vagy sem. Valójában minden üzenet problémát jelent, de **csak interpretációs problémát.** Bár a média maga valójában a mindenható hatalom egyik megjelenési módja, arra mégsem képes, hogy a befogadók számára egzisztenciális értelemben problémát jelentsen (pl: identitás zavart vagy válságot okozzon, kikényszerítse az életvezetési modell megváltoztatását, azonnali fontos döntésekre kényszerítsen stb). A média a mindennapi élet struktúráit csak a legritkább esetben képes megváltoztatni vagy módosulásra kényszeríteni, s akkor is csak igen kis mértékben és rövid távon (az ilyen helyzetek számbavétele külön feladat). A mindennapok felől nézve ugyanis a hatalom megjelenési módozatai igazságtartalmukat és érvényességüket tekintve végeredményben semlegesek: ami igaz, az a mindennapok világa számára nem különösebben jó, ami nem igaz, az meg nem különösebben rossz. A **média üzeneteinek a mindennapok** életvilága felől nézve egyszerűen nincs validitásuk. Használhatóságuk van, amennyiben kiszolgálják a hatalomhoz való viszonyulások fenntartását célzó interpretációs gyakorlatot. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy a befogadók

oldaláról nézve a média nem az, aminek tudja magát. Identitást cserélt anélkül, hogy ebbe a folyamatba érdemben beleszólhatott volna. Amint az előbb már utaltunk rá, nem a tényleges médiaszerepben jelenik meg (tájékoztató eszközként, stb.), hanem a hatalom alkalmi megnyilvánulásaként. Ez a „lenti” pozícióból kitermelt identitáscsere azért is figyelmet érdemel, mert a vizsgált helyzetben a hatalom más megjelenési formái lassan eltűntek a mindennapi élet pereméről, és hovatovább a média maradt a hatalom leginkább érzékelhető arca.

Összegezésenként azt emelhetjük ki az elmondottakból, hogy a közös átbeszélési gyakorlat sajátos transzformáló ereje olyan tényező, amelynek érvényesülését a médiaközlemények szemantikai komponense nem képes érdemben befolyásolni. A médiaműködés pragmatikai oldala azonban igen, hiszen – mint láttuk – a médiafal mindennapi megjelenési módozatai képezik a közös átbeszélési gyakorlat számára az alpanyagot.

2. A médiafal működése

Közismert a szocialista médiaszerkezet anyagi-szervezeti centralizációja, az irányítás-ellenőrzés erőteljesen központosított jellege. Az általam vizsgált helyzetekben a centralizáció igen magas foka létezett, gyakorlatilag minden szóra, minden képkockára, minden nyilvános gesztusra vigyáztak valamilyen módon. A nyelvi performancia és magatartások ilyen helyzetekben kitermelődő változatait többen elemezték már, kimutatva a nyelvhasználat egyszólamúságát, a nyilvános beszéd szóképekkel takargatott tartalmi és formai szegénységét, rögzítettek a dominánssá váló műfajokat, azok stiláris jegyeit, s általában a nyelvhasználat retardációját. A kérdés most már az, hogy ez a médiaszerkezet hogyan is működik, miképpen viszonyul a mindennapi élethez.

a.

A médiafal mindennapi feltöltődési gyakorlatát véve alapul, a pragmatikai fogások közül a **periodicitás** jelensége a leginkább szembeötlő. A periodicitás jelenségének szemantikai oldala is van, ezzel itt

nem foglalkozunk. Pragmatikai vonatkozásban a periodicitás elve nem jelent mást, mint olyan eljárások ismételt alkalmazását, amelyek a médiafal egyedi megjelenéseiben a stabilitást és a konstans belső szerkezet létezését involválják. Habitus adnak, vagy a habitus meglétét érzékeltetik. Ilyen eljárás többek között az egyedi szövegkép meghatározása, a szövegméretek és a méretarányok kezelésének módja, a címtípus kialakításának gyakorlata, a szövegkezdési és szöveglezárási eljárások típusainak kialakítása, az egyedi megjelenés átfogó szövegképének tervezése és mások. Ezek az eljárások nem csupán formailag tagolják a médiafal megjelenését (méretek, színek, formák, arányok felszíni szerveződése), hanem igen bonyolult „rejtett üzeneteik” révén egyben legitimálják is az éppen tapasztalható konkrét megjelenést, érzékeltetve a megjelenési struktúra általános, az egyedi megjelenéseket szabályozó rendjét. Amely rend lehet valóságos, de lehet virtuális is. Jó példa erre egy megyei lap „Tegnap este” című rovata. A minden napon jelentkező rovat anyagai minden nap más és más falut mutattak be, mindig más szerző aláírásával. Az alig pár soros anyagok azonos terjedelemben, azonos nyelvi-stilisztikai klisék szerint készültek, azonos ideológiai üzenetet hordoztak: „ebben és ebben a faluban minden rendben van”.

A szocialista médiák a tematikai ismétlések terén sem igazodtak a mindennapi élet folyásához, nem is beszélve a rejtett szinteken történt ismétlődésekről. A média a maga belső tagolódási mechanizmusaival is jelzi, hogy a mindennapi élet eseményeit és szabályszerűségeit – minden felszíni tartalmi összecsengés és affirmatív állítás ellenére – teljesen figyelmen kívül hagyva a saját külön útját követi, a saját világát építi ki.

b.

A periodicitás jelenségéhez szorosan kapcsolódik az egyes, kiemelt fontosságúnak ítélt műfaji, formai jegyek **ritualizálása**. Ez nem csupán azt jelenti, hogy egy-egy szövegtípus formai jegyei a környezetükhöz képest kiemeltebbnek, hangsúlyozottabbnak és ugyanakkor törvényszerűbbnek tűnnek, hanem azt is, hogy az ilyen „keretbe” került szöveg (konkrét témája sok esetben nem is igazán lényeges) olyan illokúciós

állításokkal tűzdelődik meg, amelyek nem a mondanivaló által generált szöveg tartozékai, hanem a ritualizált „keret”. A „keret” ily módon mélyen behatol a szövegbe, és azt a „különleges beszéd” státuszára emeli. (Megjegyzendő, hogy a szerkesztői beavatkozások döntő többsége pontosan ezt a „kerethez” igazítást végezte el az egyes, javításra ítélt szövegben.) Ezért aztán nincs semmi meglepő abban, hogy a ritualizálódás menetébe belekerült konkrét szövegek teljesen egyformának tűnnek (még akkor is, ha különböző témákról szólnak vagy más és más szerző alkotta őket.) Ez azt jelentette, hogy mindegy, hogy ki a szerző, mindegy, hogy mi a téma jellege, a kész szövegnek bele **kell** illeszkednie a pragmatikai szabályok által felkínált pályák valamelyikébe. Néhol a ritualizálódott formai jegyek annyira dominánssá váltak, hogy bármilyen témát képesek voltak befogadni, nem kellett attól tartani, hogy egyik vagy másik téma, szerző szétfeszíti az addig érvényes „kereteket”. A vizsgált környezetben a ritualizáció olyan méreteket öltött, hogy az önálló életre kelt „keretek” a szerző személyét is megemésztették, nem csak az írás témáját.

c.

A médiafal belső tagolódásának mértékét tovább növelte a periodicitásra és a ritualizálódásra ráépülő poétizációs gyakorlat. Az elhelyezés, a megjelenés és a szövegfelépítés rendezettségének a fokához kellett idomulnia a poétikus nyelvnek. Minél ritualizáltabb volt egy megjelenési mód (konkrét esetben egy szöveg), annál nagyobb teret nyert benne a költőiesítés. A költőiesítésnek kialakultak politológiai-közéleti és szépirodalmi tendenciájú változatai. Az előbbi a politikai szimbólumtárat, az utóbbi a történelmi utalásokat és a természeti képeket részesítette előnyben. A poétizáció jelenséggöre elsősorban szemantikai kérdés, részletesebb tárgyalására itt nem térhetek ki.

d.

Csak röviden utalnék a negyedik rendező elvre is, amely szintén a médiafal belső tagolódását segítette. Ez a **„folytonos aktualitás” érvényesítésének** gyakorlata, amelynek megjelenési fokozatai szintén az előbbi három eljárás megjelenéseinek mértékével voltak szinkronban.

Így például minél ritualizáltabb volt egy megjelenési mód, annál inkább jelenbelivé, vagy éppen időtlenné vált a szöveg, és fordítva. A szerzők szándékaira (t.i. hogy a szöveg itt és most aktuális legyen) a pragmatikai fogások egész sor manőverrel játszhattak rá.

A bemutatott négy tényező folyamatos érvényesülése olyan belső struktúrát alkotott a média számára, amelyen a mindennapi élet eseményei nem változtattak, s rendszerint maga a politikai élet sem. Azt lehet mondani, hogy a belső struktúra olyan stabil rendező rácsként működött, amely úgymond automatikusan centralizálta a médiafal anyagainak megjelenési módját. Ez a típusú belső centralizálódás sokkal inkább meghatározta a médiákba belekerült témákat, azok formálódását, mint az anyagi források teljes centralizációja vagy a tényleges ellenőrzés. El lehet gondolkodni azon, hogy indulási vagy újjászerveződési alkalmak idején milyen szándékok, elképzelések vagy talán föl sem ismert beállítódások tagolták a szocialista médiák struktúráját. Mint ahogy azon is, hogy egy-két évvel az 1989-es változások után szemmel láthatóan miért regenerálódnak a fentiekben jelzett, belső centralizálódási tendenciák. Azon az állásponton vagyok, hogy a belső tagolást lehetővé tevő helyzetekben és időszakokban az ilyen szerepet betöltők nem döntéseik következményeinek ismeretében választják ki az egyik vagy másik lehetőséget. Ezért a pragmatikai eljárások tegnapi és mai centralizálódásainak okát elsősorban a médiafalat építő és működtető értelmiségi réteg habitusában kell keresnünk. Ez a téma jóval túlmutat jelen tanulmány keretein, ezért meg kell állnunk a ma tapasztalható restaurálódási folyamatok jelzésénél.

e.

Az a-d. pontokban jelzett mozzanatok – elsősorban szoros együvértartozásuk okán – újabbakat is generáltak. A médiafal belső tagolásának járulékos, de az előbbiekhöz mérhető fontosságú, a primér szinten működő mozzanatok által életre hívott jegye a **pragmatikai variabilitás**. Egy-egy téma, jelenség, esemény stb. – mint láttuk – a periodicitás, a ritualizáltság, a poétizáció és a jelenidejűség különböző fokozataiból összeálló pragmatikai rács valamelyik „ablakába” került

bele. Attól függően, hogy melyikbe került, a médiafal felszínén termelődött jelentése más és más lehetett, hiszen a szerzőnél, a témánál eleve hangsúlyosabban „beszélt” a témát és szerzőt egyként bekebelező „keret”. A médiafal működtetésében fontos szerepe annak volt, akinek jogában állt a létező rácsok közül választani, és aki vállalkozhatott arra, hogy témát és szerzőt a rácshoz igazítson. (Megjegyzendő, hogy a rendszer igazán jó cenzorai sosem szóltak bele a konkrét szövegekbe, csupán a főszerkesztőt figyelték, akinek a kiépített pragmatikai rácsok épsége felett kellett őrködni.)

Mindebből igen-igen nagy lehetőség adódott: a mindennapi élet történései a médiafal pragmatikai rácsába belekerülve mindig azonnal, teljes mértékben átformálódtak. A média kivételes ereje abban rejlett, hogy bármit képes volt megemészteni, mert a témát, a jelenséget, a helyzetet a saját pragmatikai rácsába fogva annyiszor, úgy és ott mutatta be, ahányszor, ahogyan és amikor az érdekei (t.i.: a saját rács legitimálása) megkívánták. Amit pedig egyáltalán nem tudott beleilleszteni pragmatikai rácsába, arról egyáltalán nem beszélt. De ilyen téma, esemény nem volt sok. A legtöbb helyzetet, hírt, eseményt pragmatikai rácsa révén tetszőlegesen tudta a társadalmi nyilvánosság terében mozgatni és tálalni. Ennek a folytonos átértelmezési praxisnak az eredménye az lett, hogy a szocializmusban nemcsak a személyek rendelkeztek két, egymáshoz viszonyítva pólusként létező identitással, s nem csak a személyek gyakorolták a két pólus közötti mindennapi „átjárásokat” (Bodó 1997), hanem ilyen konstellációban léteztek és működtek az események, helyzetek, tárgyak is. A médiák pragmatikai rácsainak köszönhetően az életvilág sok elemének is legalább két, egymást gyakorlatilag kölcsönösen kizáró identitása volt.

A centralizált és centralizálódott média legnagyobb ereje tehát nem a centralizált anyagi-szervezeti-ellenőrzési hatalomban rejlett, **hanem a tetszőlegesen alkalmazható** pragmatikai eljárások ama rendszerében, amelynek segítségével **a mindennapi élet eseményeit elvben tetszőlegesen láthatta el jelentésekkel, illetve az e jelentések társadalmi érvényességét igazoló környezettel.** Ez a gyakorlat a bemutatásra kiválasztott társadalmi tények jelentését úgy változtatgatja, hogy azt egy eleve megalkotott pragmatikai rács cellái közt mozgatja, az

éppen aktuális érdekek szerint. A rendkívül komplex és erős rács, mint értelmezési kontextus teljes mértékben képes uralni a bemutatásra kiválasztott társadalmi tény jelentésének születését. A pragmatikai mozgatóeszközök lehetőségeinek ilyen mértékű birtoklása (amire a mai médiaharcban is sokszor törekednek) társadalomépítési lehetőséget jelentett még abban az esetben is, ha az ilyen módon termelt kép később egyértelműen hamisnak bizonyult.

f.

A média sajátos, önálló életre kelt bekebelezési technikája azonban nem csak a mindennapi élet irányába hatott, hanem a mögötte álló hatalmi elit irányába is, mivel pragmatikai rácsában a hatalomhoz tartozó elemeknek is meg kellett jelenniük, s az ilyen megjelenések nem maradhattak sokáig függetlenek a médiafal mindenre kiterjedő értelmezési gyakorlatától. Egy idő után az a helyzet állt elő, hogy a hatalom közvetített elemei teljes mértékben a pragmatikai rács hatáskörébe kerültek. Különösen a ritualizáltság játszott ebben nagy szerepet, amely a hatalomnak a médiafalán megjelenő elemeit hamar a médiafal általános kontextusához igazította. Különösen a 80-as évek második felétől kezdődően figyelhető meg, hogy a hatalomnak minden, a médiákban megjelenő eleme a pragmatikai rács foglya lesz. Például a fényképeket egyre terjedelmesebb szövegek kísérik, a vezetők direkt beszédét idézet vagy kommentár helyettesíti. A hatalom korábban megszokott, „független” megjelenési formái kivonulnak a médiákból, eltávolodnak „valahová”. A média pedig egyre kevésbé üzen, ehelyett inkább ő maga lesz a tapasztalható, a kézzelfogható hatalom. Az utolsó években már egyértelműen úgy mutatja önmagát, mint a hatalom egyik érvényes és ugyanakkor empirikusan tapasztalható arcát. A pragmatikai fogások működésének következményeként a közvetítő maga is „valóságá” vált.

Interpretációk

A média és a befogadói oldal viszonyát elemezve arra a következtetésre jutottunk, hogy „működése” közben mindkét fél átváltozott, s elsősorban nem a média és befogadó áll szemben egymással, hanem egyfelől a hatalom egyik (mediatizált) arca és másfelől a második nyilvánosságot megtestesítő társadalom, a hatalmi nyilvánosságtól távol működő mindennapi élet.

A jelenség azért elgondolkodtató, mert szándéka szerint a mindennapi élet embere tévét nézni, újságot olvasni, rádiót hallgatni akar, a média pedig tájékoztatni, szórakoztatni vagy éppen meggyőzni. Lehetne köztük termelői-fogyasztói viszony is, vagy sok más ehhez hasonló, praktikus és rövid távú célok által jellemezhető viszony. De épp ennek az ellenkezőjét tapasztaljuk: komoly megoldandó problémát jelent létezésük egymás számára, mégpedig olyan problémát, amelyet folyamatosan „kezeln” kell.

Jelen tanulmány keretében nem áll módunkban felvázolni e viszony történetét. Eddigi tapasztalataink, valamint más területeken végzett vizsgálataink alapján azonban azzal a feltételezéssel élünk, hogy a „fent” és a „lent” között a leírthoz hasonló viszony működött a vizsgált régióban a médiák megjelenése és térhódítása előtti időszakban is. A „lent” a leírtakhoz hasonló fogásokat alkalmazott a hatalmat képviselő személlyel szemben, s a „fent” képviselője az itt leírtakhoz hasonlóan próbálta kialakítani az „egyetlen hatalom” pozícióját. Amennyiben ma is hasonló technikákat és stratégiai szabályokat tapasztalunk, de ezúttal a média és fogyasztói viszonyában, akkor azt kell mondanunk, hogy **a régebben kialakított, a „hatalmi személyek” kezelését szolgáló technikákat a lenti oldalon egyszerűen átvitték a médiákkal kialakított viszonyra, míg a médiák a maguk során élni kezdtek a korábban csak fizikai személyek által játszott szerepekkel.**

A kétféle pragmatikai gyakorlat – bár látszólag egymás ellenében működik, a felszíni szabályok szerint mindkét fél a másik kiütésére játszik – így nem keresztezi, nem akadályozza egymást. De nem is hangolódnak egymásra. Közreműködésről szó sincs, sőt, ha történetében nézzük a két fél viselkedését, akkor azt kell mondanunk, hogy

mindkettő nagyfokú inkompetenciáról tett tanúságot. Legalábbis abban az értelemben, hogy a számára adott lehetőségeket – akár kiütésről, akár kooperációról legyen szó – igen csekély mértékben használták ki. Magyarán: folyamatosan elmentek egymás mellett. Ez a jelenség – ezúttal a médiaszerkezet működése révén – a kelet- és közép-európai társadalmak talán legtöbb következményt termelő jellegzetességére utal. Arra a hallgatóságos „társadalmi szerződésre”, amelyet a látszólag egymás ellen, de valójában mindig egymás mellett működő hatalmi világ és mindennapi világ köt egymással. A médiák működése nagyon pontosan mutatja ennek az alkunak a legalapvetőbb tulajdonságát: **nem megkötötték, hanem nap mint nap kötik**. Nem paragrafusai vannak, hanem mindennapi cselekvések által folyamatosan termelt játékszabályai. Olyan alku ez, amelyben egyik fél sem veszít, mert veszteségeit mindkét fél a sikertelen egyéni cselekvések számbavételénél tudja le. Az egyén és az egyedi cselekvés vesztes helyzetbe kerülhet, ha nem találja el az éppen soros játékszabályokat, de a szerkezet nem küszködik egzisztenciális problémákkal. Baj csak akkor van, ha valamilyen külső oknál fogva fölszámolódik a cselekvési mező. Amikor ma restaurációról beszélünk, akkor ennek a médiaszerkezet síkján legnyilvánvalóbb jele a befogadónak és a médiáknak ebben a sajátos „játékban” való ismételt egymásratalálása.

* * *

A szocialista médiaszerkezettel kapcsolatos vizsgálataink arra utalnak, hogy a szocialista társadalmi berendezkedés e területén nem annyira szembenállás volt, mint inkább az érdekek külön-külön való érvényesítésének szándéka és gyakorlata dominált. Nem előírásokat betartó egyezkedés történt a mindennapi élet és a hatalom között, hanem folytonos egymás mellé rendeződés, egyfajta **rejtett alku, amely a beélhető társadalmi mező alternatív jellegű használatán alapult**. Ennek a rejtett alkunak több mozzanatát érintettük a bemutatott elemzésben. Így például a napi gyakorlat nyilvánvalóvá tette azt, hogy a mindennapi élet szeretné eltávolítani a hatalmat a maga közvetlen közeléből, a média pedig a maga működése során, a mindennapi

élet érdekeitől függetlenül is, az eltávolítás műveletét hajtotta végre. A mindennapi élet a számára kezelhető hatalom egy szeletének időtlen legitimitációt kívánt biztosítani, a médiának pedig pontosan ilyen legitimitációra volt szüksége. A párhuzamosan futtatott érdekérvényesítési gyakorlat eredményeket is tartalmazott mindkét oldalon. Így például a mindennapi élet nem szólt bele abba, hogy összetevőivel a média tetszőleges jelentéstulajdonítási kísérleteket végezzen. A média pedig eltúrta azt, hogy identitását a mindennapi élet megváltoztassa.

A rejtett alku nem mindig vált feltétlenül országos érvényűvé. Ma például jól láthatók a fizikai vagy szociális térben kisebb léptékű változatai is. Amíg lentről van számottevő igény az egyébként csak praktikus igényeket kiszolgáló eszközök, formák, személyek szakralizálására, és ugyanakkor médiatervezői szerepkörben felléphet egy olyan réteg, amely a hatalmi struktúrák eltávolítása révén hajlandó betölteni a mindennapi életvilág által igényelt „szentségek” szerepét, addig ezek a rejtett alku-struktúrák nem csupán kialakulhatnak, hanem központi szerepet is játszhatnak. Ha a lenti igény és fogadókészség erős, akkor a fent bármilyen próbálkozása vagy szándéka igazolást nyer, amennyiben az igazolhatóan a „szentségek” kitermelését vagy megerősítését szolgálja.

Ebben a modellben a figyelemre méltó mozzanat az, hogy az egymásra utaltság premodern jellege miatt csak három olyan tényező jöhet számításba, amely képes magát a modellt megkérdőjelezni: **(1) a lenti igények megszűnése, kiiktatása;** **(2) a fent számára változatlanul előálló eszközhiány, anyagi gondok;** **(3) a rendszer külső hatásra történő váratlan felbomlása.** A felsoroltak közül azonban **egyik sem épül be korrekciós mozzanatként magába a rendszerbe.** Ebből levonhatunk két kézenfekvő következtetést. Egyrészt azt, hogy a médiák centralizálódása folyamányaként mindig termelődnek (és még jóideig fognak termelődni) ebben a médiaszerkezetben olyan szövegek, amelyek a külső szemlélőt fejcsóválásra készítetik. Az ilyen szövegek természetére, szerepére, várható jelentkezési módjaira azonban nem a szerzői habitus ad magyarázatot, hanem a médiaszerkezet pragmatikai rácsa. Másrészt pedig azt, hogy a pragmatikai rácsok által teremtett lehetőségek egyenesen alájátszanak annak a társadalomtervezői szerepnek,

amelyet ebben a régióban (mind tegnap, mind ma) az elit értelmiségi réteg eljátszott és eljátszani kíván. Ez az egybeesés ennek a rétegnek a társadalomalakító esélyeit tulajdonképpen nagyságrendekkel megnöveli.

Bibliográfia

Bahtyin M.M. 1986

A beszéd és a valóság. Gondolat Kiadó, Budapest.

Biró A Zoltán 1986

Reprezentatív író-olvasó találkozók pragmatikai elemzése. Kézirat.

Biró A. Zoltán 1987/a

Tegnap este. Egy cikktípus pragmatikai elemzése. Kézirat.

Biró A. Zoltán 1987/b

Az olvasói levelek média legitimáló szerepe. Kézirat.

Biró A. Z. – Gagy J. – Péntek J. (szerk.) 1987

Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.

Bodó Julianna 1997

Átjárás technikák a szocializmusban a társadalom privát és hivatalos szférája között. I–II. rész. Antropológiai Műhely 1: 31–48; 2: 35–52.

Foucault, M. 1990

Felügyelet és büntetés. Gondolat Kiadó, Budapest.

Szende Tamás 1987

Megérthetjük-e egymást? Korunk kommunikációs zavarai. Gondolat Kiadó, Budapest.

Wolf, E. 1990

Distinguished Lecture: Facing Power – Old Insights, New Questions. American Anthropologist 586–596.